

OSMANLI BEYLİK DÖNEMİ ANADOLU'SUNDA DÜŞÜNCE VE İLİM HAYATI

Doç. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU
Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Öğr. Üyesi

B u konuşmamızda Osmanlı Beylik dönemi Anadolu'sunda düşünce ve ilim hayatını, sadece belirli tarihler arasında cereyan eden bir vakıa olarak değil de, daha geniş bir sahaya yayarak ve günümüzle bağlantı kurarak ele almaya ve bazı tespitler yapmaya çalışacağız. Başka türlü hareket edilecek olursa -tabir câiz ise- arkeolojik bir çalışma yapılmış olur. Arkeolojik verileri okuyup değerlendirmek sureti ile, günümüzle bağlantı kurmak çok daha isabetli bir yoldur kanaatindeyiz.

Osmanlı beylik dönemi Anadolu'sunda düşünce, ilim hayatı deyince akla birer ilim merkezi olan medreseler gelmektedir. Medrese bir ilim yuvası olarak ilim ve düşünce hayatının merkezi durumundadır. Orada yapılan ilim ve üretilen düşünce, çeşitli yollarla dışarıya doğru dalga dalga ulaştırılırdı. Bu şekilde bir bilgi akışı, üretilen bilimin halka ulaştırılması demek oluyordu.

İslâm dünyasında medrese geleneğinin tarihi çok eskidir. İslâmî öğretim önce camilerde başlamış, toplum gelişip ihtiyaçlar büyüdükçe cami dışına taşmış, başka müesseselere ihtiyaç hasıl olmuştur. Böylece medreseler kurulmuş, gelişerek önemli birer ilim merkezi durumuna gelmişlerdir.

Medrese deyince bina, akademik ve diğer personel ile öğrenciler akla gelir. Günümüzde üniversite ile kıyaslanabilecek bu müesseselerin fonksiyonlarını yerine getirebilmeleri, genelde vakıflar yolu ile halledilmiştir. Dolayısı ile vakıf müessesesinin

medrese teşkilâtındaki yeri ve önemi dikkatlerden uzak tutulamaz. Bazı uygulamaların zarar verdiği bilinen bir gerçek ise de, bu ilim merkezleri vakıflar sayesinde varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Selçuklularda kuvvetli bir medrese geleneğinin olduğunu bilmekteyiz. Sultan Alp Arslan'ın veziri Nizâmül Mülk'ün Nizâmiye Medresesi, medrese tarihi içinde önemli bir yere ve mevkiye sahiptir.

Selçuklu medreselerinde acaba ne tür ilimler tahsil edilirdi? Bu müesseselerde genelde Fıkıh (İslâm Hukuku), Tefsir (Kur'an yorumu), Hadis (Hz. Peygamberin sünneti), Sarf, Nahiv (dil ile ilgili bilgiler), Dil ve Edebiyat okutulurdu. Nizâmiye Medresesinde ise Kur'an, Hadis, Fıkıh ve Usûlü, Eş'arî doktrinine göre Kelâm ilmi, Arap dili ve Edebiyatı, Riyâziye gibi ilimler okutulurdu.

Bu kısa tabloyu günümüz üniversitesi ile kıyaslarsak, medreselerin tek bir fakülteden ibaret olmadığı, Hukuk, İlahiyat ve Edebiyat gibi sahaları da ihtiva ettiği görülür. Daha sonraları buna Fen Fakültesi diyebileceğimiz üniteler de ilâve edilmiştir. Bu bakımdan medrese deyince genelde fakülteden çok üniversite anlaşılmalıdır.

Genellikle Osmanlılar'da ilk medresenin 731 H/1330 M. yılında Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulduğu kabul edilir. İznik bu sıralarda Osmanlı Beyliği'nin merkezi durumundadır Osmanlı Beyliği idârî ve askerî teşkilâtını düzenlerken, ilmi faaliyet-

lere merkez teşkil edecek olan medreseyi de ihmal etmemiştir. Söz konusu medresenin ilk müderrisi de Dâvûd-î Kayserî (ö. 751/1351) olmuştur. Daha çok tasavvuf alanında şöhret yapmış olan Dâvûd-î Kayserî Muhiddin-i Arabî'nin «Füsûs ül-Hikem» adlı eserine yaptığı şerh ile de çok tanınmıştır. Devrin ilim ve fikir adamlarından olan Dâvûd-î Kayserî bu medresede pek çok öğrenci yetiştirmiştir. İznik medresesinde Kelâm veya İslâm Felsefesi gibi aklî düşünce ve tefekkürü dayanan ilimlerin programlarda yer almasını, önemli bir husus olarak burada kaydetmek gerekmektedir.

Orhan Gazi 1326 yılında Bursa'yı fethedince Beylik merkezi buraya taşınmış, orada mevcut kiliseyi medreseye çevirerek «Manastır Medresesi» adı ile tanınan ilim müessesesini tesis etmiş, talebeler için barınacak odalar ile beraber medresenin işleyişini sağlamak üzere bir de vakfiye düzenlemiştir. Zaman içinde bu müessese gelişerek İznik Medresesi'nin yerini almış, böylece merkez Bursa'ya kaymıştı.

1363 yılında Edirne'nin alınması ile bu defa devlet merkezi oraya taşınmış, merkez olması itibarı ile Sultan II. Murad tarafından cami, imâret ve medrese inşa edilmesi ile bu defa ilim merkezi burası olmuş oluyordu. Edirne'deki meşhur Üç Şerefeli Camii'nin yanında inşa edilen Dârü'l-Hadîs Medresesi ile Bursa eski önemini kaybetmiştir.

Görüldüğü gibi ilmî sahadaki merkez, siyâsî merkezleri takip etmiştir. Ancak daha önce tesis edilen İznik ve Bursa Medreseleri faaliyetlerine devam etmişler; pek çok şöhretli müderris, ilim ve fikir adamı kariyerlerine bu medreselerde başlamışlar, zamanla kendilerini ispatlıyarak merkeze gelmişlerdir.

Nihayet 1453 yılında İstanbul'un fethi ile yeni bir dönem başlamış, bu yeni dönemde medrese de yeni bir teşkilâta kavuşarak gelişmesine devam etmiş ve zirveye ulaşmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi ile başlayan yeni dönemde, Sultan'ın medrese teşkilâtı ile bizzat ilgilenmesi ve «Sahn-ı Semân» adı ile yeniden organize edilmesi, ağırlığın bu yeni merkeze kaymasına yol açmıştır. Sekiz medresenin yeniden düzenlenmesi ile bunlara

«Medâris-i Semâniye» veya «Sahn Medreseleri» dendi. Bu yeni düzenleme tamamen bir reform niteliğinde olup, medresenin ulaştığı en üst seviye olmuştur. Bundan sonra yapılan bütün düzenlemeler bu esasa göre gerçekleştirilmiştir.

Burada şu noktaya işaret etmek gerekmektedir. Orhan Bey zamanından İstanbul'un fethine kadar uzanan bu zaman dilimi içerisinde Osmanlı Beyliği çalkantılı bir dönem yaşamış ve nihayet imparatorluk dönemine geçilmiştir. Bu hareketli ve çalkantılı dönem içerisinde ilmî faaliyetler ve bunların merkezini teşkil eden medrese devamlı ve istikrarlı bir gelişme göstermiş, Osmanlı toplumunun en önemli bir müessesesi haline gelmiştir. Devlet teşkilâtlanır ve temelleri atılırken hemen bir medresenin -günümüzdeki ifadesi ile üniversitenin- kurulması ve böylece ilmî ve fikrî faaliyetlerin bu çekirdek etrafında yoğunlaşması, devletin sağlam ve istikrarlı temeller üzerinde kurulduğunun en önemli bir işaretidir.

Düşünce ve ilme verilen bu önem, Osmanlı'nın beylik dönemini hızla aşarak cihan imparatorluğu kurmasında en önemli unsur olmuştur. Askerî sahadaki başarılar, bu derece gelişmiş bir ilim ve fikir ortamının mahsulü olmuştur. Bu karışık dönem içerisinde medreseye, dolayısı ile ilme ve ilim adamina verilen bu önemin neticeleri çok kısa zamanda alınmıştır.

Medrese sosyal fonksiyonunu, üzerinde durduğumuz dönem itibarı ile, devrine göre çok iyi icra etmiş bir müessesedir. Kültür ve fikir hayatı üzerinde büyük tesirlerde bulunmuş medrese, ürettiğini çeşitli yollarla topluma aktarmıştır. Medresenin yanında ondan biraz daha değişik metotları olan, tekke ve zâviyeler de, yaygın eğitim dediğimiz eğitim modelinin önemli birer unsuru olmuşlardır. Medrese hocaları çeşitli vesilelerle halkla iç içe oluyor, onların, kendi ilgi alanları ile ilgili problemlerine ışık tutuyorlardı. Medrese ayrıca gelip geçen ilim, fikir ve din adamlarının bir uğrak yeri durumundadır. Bu gibi kimseler medreselerde, bazan 1 veya 2 yılı bulan süre ile misafir edilirler, kendilerinden her yönü ile istifade edilir. Bu gibi kimseler medrese hocalarının yaptıkları gibi talebe-

ye ders verirler, halka va'z ederek çeşitli vesilelerle tertib edilen münazara meclislerine iştirak ederlerdi. Bu meclislerde çeşitli felsefî ve dînî meseleler akademik bir düzeyde tartışıldığı gibi, toplumun dînî ve sosyal sahadaki problemlerine ışık tutulmaya çalışılırdı. Bunun dışında müderrislerin (Profesör) yazdıkları eserler, yazılarak çoğaltılmak sureti ile elden ele dolaşır, bütün imkânsızlıklara rağmen medrese yayın yolu ile de fonksiyonunu icra ederdi.

Görüldüğü gibi çeşitli yol ve vesilelerle medreseden dışarıya doğru dalga bir bilgi akışı mevcuttur. Üretilen bilgi, kendisi için üretildiği topluma aktarılmaktadır.

İlk dönemlerden beri medrese programlarında yer alan önemli ilim dallarından birisi de Kelâm ilmi olmuştur. Kelâm ilmi İslâm dininin inanç sitsemını her türlü sapık inanç ve hurafelerden arınmış bir şekilde tesbit etmek ve müdafaasını yapmaktır. Bu yapılırken pek çok felsefî mesele ve kavram ele alınmış, bunlardan da istifade edilmek sureti ile aklî bir tefekkür ortamı doğmuştur. O devirlerde düşünce ve ilim hayatının daha çok dînî meseleler etrafında oluşması, bu ilmin önemini bize gösteren bir ölçü olmaktadır.

Kelâm, aklî tefekkürü ön plâna alan bir ilimdir. İslâm dininin başka din ve inançlar karşısında savunulması veya izah edilmesi, ancak onlarla aynı ortak alanı oluşturan akıl ve felsefe ile mümkündür. Bir hıristiyan veya yahudi karşısında herhangi bir mesele ile ilgili Kur'ân veya Hadîsten delil getirmenin ne ölçüde değeri olabilir? Bir kimse için vahiy ve onun sonucu olan Kur'ân'ın hiçbir anlamı yoksa, onun delil olarak kullanmak ne derece isabetli ve mantıklı olur? Ayrıca Kelâm ilminin en önemli konularından birisi olan Allah'ın varlığı meselesinde, bazı düşünürlerin yaptığı gibi Kur'ana dayanmak büyük bir anlam taşımaz. Zira Kur'an Allah inancının kabul edilmesinden sonra ancak devreye girebilecektir.

Demek oluyor ki bu durumda mücadele veya münakaşa, ortak saha olan akıl ve felsefe plânında yapılacaktır. Mutezile hareketi ile sistemleşmeye başlayan İslâm düşüncesi hakkındaki araştırmalar zaman içinde devam etmiş, konumuzu teşkil eden

dönemlerde de üzerinde önemle durulmuştur.

Konumuzu teşkil eden dönemde kelâm ile felsefe iç içe girmiş durumdadır. İslâm kelâmının oluşmasında büyük katkısı olan ve Mutezile diye adlandırılan fikir ve düşünce hareketi, İslâm inançlarını dışarıya karşı (Yahudi ve Hıristiyanlık) müdafa ederken onların kullandıkları metot ve kavramlarla da ilgilenmişler, böylece felsefeyi tabir yerinde ise- İslâmileştirmişlerdir. Felsefî kavramları, İslâm inanç sistemini izah edebilmek ve onlara karşı savunabilmek için almışlar, eserlerinde kullanmışlar ve böylece onlara İslâmî bir hüviyet kazandırmışlardır.

Bu dönemlerde oluşan ve adına Ehl-i Sünnet dediğimiz gruba mensup düşünürler de aynı düşüncelerden hareket etmişler, bir taraftan meseleleri ulaşılan noktadan daha ileri götürmek için gayret sarfetmişler, diğer taraftan bazı konularda Mutezile hareketinden daha değişik izah tarzları ortaya koydukları için, onlarla da mücadele içinde olmuşlardır. Mutezile ile girilen bu mücadelede onların metodunu da kullanmak durumunda kalmışlar, felsefî kavram ve izahlara eserlerinde çokça yer vermişlerdir. İşte konumuzu teşkil eden dönem bu felsefe ile kelâmın iç içe girdiği bir zamana rastlamaktadır. Bir misâl vermek icab ederse, bu dönemlerde 6 bölüm halinde telif edilen bir kelâm kitabının ilk 4 bölümü felsefî ağırlıklı kavram ve problemlere ayrılmış, geri kalan 2 bölümünde de bu kavram ve problemlerin ışığında kelâmî meseleler incelenmiştir. Buna dair misalleri çoğaltmak mümkündür. Böylece düşünce ve fikir hayatında müspet mânada bir hareketlilik ve verimli bir ortam oluşmuştur.

Bundan -bazı çevrelerin yaptığı gibi- rahatsız olmamak gerekir. Bu durum konumuzu teşkil eden dönemin düşünce ve fikir hayatının belli bir konuda ulaştığı seviyeyi gösterir. İslâm düşüncesi ve dolayısı ile fikir dünyası bu şekilde dinamik bir hüviyet kazanmış, ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Esas tenkit edilmesi gereken husus, zamanla bu felsefî ve aklî düşüncenin, çeşitli sebepler ileri sürülerek, daha da gelişmesine engel olunması ve neticede bir teklit ve şerhçilik döneminin başlamasıdır.

Gerçekten ilerki dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu diğer alanlarda zayıflamış, medrese ve ona bağlı olarak düşünce ve ilim hayatı da bundan payını almıştır. İşte bu dönemlerde medrese programlarına müdahale edilmiş, felsefi ve fikri düşünceye yönelik uygulamalar kısmen terkedilmiştir. Böylece eğitimde kalite hızla düşmüş, daha önceki dönemlerde mevcut ilmî ve fikri düşünce hayatı büyük darbe yemiştir.

İşte bu dönemlerde başlayan şerhçilik hareketi düşünce ve ilim hayatı açısından olumsuz neticeler vermiştir. Kısaca medreselerde okutulan temel metinlerin daha anlaşılabilir hale getirilmesi demek olan bu hareket, yeni bir şeyler üretmek ve seviyeyi ulaşılan noktadan daha ileri götürmeyi imkânsız kılmıştır. Prensipler olarak temel bir metin seçiliyor, bu metin kelime ve satır satır şerhediliyordu. Bununla da kalınmayıp şerhin açıklaması mahiyetinde olan hâşiyesi ve nihayet bu hâşiyenin de izahı olan tâlikatı yapılıyordu. Bu usul o kadar yaygınlaşmıştı ki, bizzat yazarın, kendi yazdığı eseri şerhetme durumunda kaldığına da şahit oluyoruz.

Bir metni şerhedip daha anlaşılır hale getirmek elbette tenkit edilecek bir husus değildir. Şerhi yapan yazarın bu esnada kendi düşünce yapısını aktardığını da kabul etmek lâzımdır. Ancak bütün düşünür ve âlimlerin hedefi bu olunca ilim ve düşünce hayatı bundan olumsuz bir şekilde etkilenmiş, diğer sahalara paralel olarak ilim ve fikir alanında da gerileme kaçınılmaz olmuştur. Şerh bir vasıta olmaktan çıkmış, gaye olmuştur. İşte bu durum yaratıcı düşünceye büyük bir engel teşkil etmiştir.

Bu tatbikatın en önemli sebebi olarak dil problemi karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı medrese sisteminde dil her dönemde bir problem teşkil etmiştir. Arapça gereği gibi öğretilenmemiş, öğretim programı ve okutulan dersler de Arapçaya dayalı olduğu ve zaman içinde gerekli tedbirler alınmadığı için geriye gidiş kaçınılmaz olmuştur. Medreselerde öğretim dili Arapça olmamakla beraber büyük ölçüde Arapçaya dayalı idi. Halkın dili ise Osmanlıca yani Türkçe idi. Yunus Emre'nin söz konusu dönemde yaşadığı dikkate alınır, dil konu-

sunda daha belirgin bir fikir edinilebilir.

Söz buraya gelmişken günümüzdeki durum ile bir münasebet kurmamak imkânsızdır. Bugün yurdumuzda her seviyede yapılan dil eğitimi - birkaç istisna dışında - yetersizdir. İlgili sahanın olan İlahiyat Fakültelerinde, bundan asırlarca önce mevcut olan Arapça dil probleminin halledildiğini söylemek imkânı yoktur. Hattâ yüzyıllarca öncesinden daha geri bir seviyede olduğunu söylemek için de mübalâğalı bir ifade olmaz. Yine aynı tür problemlerle karşı karşıyayız. Bu da tarihimizi ve müesseselerimizi gereği gibi tetkik edip ondan dersler alamadığımızdan en belirgin bir özelliğidir. Sapmanın ve yanlışlığın nerede ve hangi sebepler altında yapıldığını tesbit edip ona göre tedbirler aldığımızı söyleyebilir miyiz? Bütün mesele yanlışlıkların kaynağını tarih içinde, doğru olarak tesbit etmekte düğümlenmektedir. Bu gereği gibi yapılabildiği takdirde, tarihten ders alınmış ve doğru istikamete yönelinmiş demektir.

Konuşmamızın başında dönemimizle ilgili olarak medresenin nasıl toplum ile iç içe olduğuna, ürettiği bilgiyi çeşitli yollarla topluma nasıl aktarıldığına kısaca temas etmiştik. Aynı şeyi bugün üniversitemizin gereği gibi yapabildiğini söyleyebilir miyiz? Her vesile ile üniversite ile toplum arasında bir diyalogun bir türlü kurulamayışından yakınıyor muyuz? Demek ki müesseselerimizi gereği gibi tahlil edip, objektif bir şekilde çöküşün nasıl, ne zaman, hangi sebep ve şartlar altında başladığını tesbit edebilmiş değiliz. Bunu hakkı ile yapabilmiş olsaydık, bugünkü yerimiz bulunduğumuz seviyeden çok daha farklı olurdu.

Sözlerimi bitirmeden önce şu hususa da temas etmek gerektiği inancındayım. Yukarıda söz konusu ettiğimiz şerhçilik dönemi, Osmanlı İmparatorluğunun İslâm dünyası üzerinde yavaş yavaş hakimiyet kurduğu döneme rastlamaktadır. Bu noktadan hareket edilerek, Batıların da telkin ve teşviki ile, İslâm ülkeleri, ilim ve düşünce hayatında Osmanlı hakimiyeti sebebi ile geri kaldıklarını her vesile ile dile getirirler. Bu konudaki yakınmalar konu ile ilgili uluslararası her toplantıda söz konusu edilir. Şunu ifade etmek gerekir ki, tarihte ya-

şanılan bu verimsiz taklit ve şerhçilik dönemi, sadece Osmanlı Türklerine has bir durum değil, İslâm dünyasının genel bir hastalığıdır. Herkes tarafından bilindiği gibi, Osmanlılar hakimiyetleri altındaki ülkelerin eğitim işlerine karışmamışlar, onu tamamen kendilerine bırakmışlardır. Oradaki ilmî faaliyet hiçbir şekil ve surette kontrol altında olmamıştır. Dolayısı ile ilim ve fikir hayatındaki bu duraklama ve geriye gidiş bütün İslâm dünyası için söz konusu olmuştur. Roller değişmiş, Batı dünyası hızla ileriye giderken, İslâm dünyasında durum tersine seyretmiştir. Ancak bunun sorumlusu olarak Osmanlı Türklerini göstermek, tamamen haksız, isabetsiz ve doğru olmayan bir değerlendirme olur. Zaten bu şerhçilik metodunun tarihi çok daha öncelere dayanmaktadır.

Ancak şu şekilde bir tenkitte haklılık payı bulunabilir. Konumuzla ilgili ve bilhassa daha sonraki yüzyılda, askerî ve ekonomik alandaki başarılar eğitim sahasında devam edememiş, medreselerde baş gösteren aksaklık ve bozuklukların sebebi tam ve gerçek yönleri ile tesbit edilerek zamanında gerekli önlemler alınamamıştır. Fikir ve kültür hayatındaki durgunluk ve geriye gidiş, diğer alanlardaki başarısızlıklara zemin hazırlamıştır.

Böyle bir tenkidi biz kendimiz için de yapmaktayız. Ancak yukarıda da temas ettiğimiz gibi, geçmişimiz hakkındaki tesbit ve tahlilleri gerektiği gibi yapabildiğimizi ve onlardan gerekli dersleri alıp günümüzü yönlendirdiğimizi iddia etmemiz çok zordur.